

Dietrich Bonhoeffer. In naam van de vrede

Dietrich Bonhoeffer is wellicht de meest bekende theoloog, in ieder geval is hij het meest besproken. Hij was Duits theoloog, een mens toegewijd aan de kerk en het christelijk geloof, die betrokken raakte bij de plannen om een aanslag op Hitler te plegen. Dat riep ook veel vragen op. Voor de één is hij een inspirerend voorbeeld, voor anderen iemand die een bedenkelijke grens overging.

De beginjaren

Bonhoeffer werd geboren in Breslau op 4 februari 1906, hij groeide op in Berlijn en werd vermoord op 9 april 1945, enkele weken voor het einde van de tweede wereldoorlog. Hij was een kind van 8 jaar toen de eerste wereldoorlog uitbrak. We kunnen wel zeggen dat zijn leven bepaald werd door de twee wereldoorlogen. Het zal ook in de familie een grote rol gespeeld hebben. Zijn broer Walter sneuvelde in 1918, en ook verschillende neven kwamen om in deze oorlog. Een andere broer, Klaus, werd evenals Dietrich vermoord in 1945. Ook twee zwagers werden toen omgebracht.

Bekend is het verhaal, dat Dietrich in 1918 op twaalfjarige leeftijd aan zijn ouders vroeg: Wat vindt u van de vredesvoorwaarden? Hij vond het absurd dat Duitsland de volledige schuld kreeg van de oorlog. Dat gevoel zal hij gedeeld hebben met veel andere jonge mensen. De vernedering hield hen bezig. En het heeft ook velen beïnvloed. Het kon een voedingsbodem zijn voor nationalisme. Ook later heeft Bonhoeffer zich kritisch uitgelaten over deze vrede. Toen hij na zijn succesvolle studie theologie vicaris werd in Barcelona heeft hij in een lezing het recht om het vaderland gewapend te verdedigen bepleit. Hij hield van zijn land en voelde zich medeverantwoordelijk.

Inzet voor recht en vrede

Deze liefde vertaalde zich vanaf 1929 in een fel verzet tegen het nationaalsocialisme. Hij zag hoe de haat tegen de Joden toenam, nam stelling en waarschuwde voor de ontwikkelingen. Hij sloot vriendschap met de Joodse theologiestudent Franz Hildebrandt, met wie hij ook later bleef samenwerken. Hildebrandt week uit naar Engeland en ze ontmoetten elkaar weer in Londen, waar Bonhoeffer korte tijd predikant was.

In 1930 ging hij als beursstudent voor een jaar naar de Verenigde Staten. In New York raakte hij sterk betrokken bij de studentengemeenschap en werd hij bevriend met medestudenten. Eén van hen, Frank Fisher, nam hem mee naar de "zwarte" Abyssynian Baptist Church en zo leerde hij de zwarte gemeenschap kennen. Hij deed mee aan discussies en aan het jeugdwerk. Hij zag het racisme met zoveel vernedering en achterstelling. Ongetwijfeld werd hij getroffen door de overeenkomsten met wat er in Duitsland gaande was. Hij maakte ook kennis met het pacifisme, onder andere door de vriendschap met de Fransman Jean Laserre, die ook na de oorlog een rol speelde in de internationale vredesbeweging. Het was voor Bonhoeffer een keuze tegen elke oorlog en voor internationale samenwerking, die bepalend werd voor al zijn werk.

Terug in Duitsland werd hij in augustus 1931 Duits afgevaardigde naar de vergadering van de Wereldbond voor de bevordering van Internationale Vriendschap door de

Kerken, één van de voorlopers van de Wereldraad. Hij werd hier benoemd tot één van de drie jeugdsecretarissen.

Bonhoeffer was in 1933 na de machtsgreep van Hitler de eerste die zich in het openbaar keerde tegen het Führerbeginsel. Hij sprak voor de radio over de verleiding (Verführung) van de jeugd. Bonhoeffer was ook betrokken bij het ontstaan van de Bekenkende Kirche tegen de Deutsche Christen. Maar hij verwachtte meer verzet. De kerk zou niet alleen moeten opkomen voor de gedoopte Joden, zoals bepleit werd, maar zich moeten inzetten voor elke Jood. Hij vond ook dat hij bij een oproep om dienst in het leger te nemen zou moeten weigeren. Dat was voor hem een zaak van eenvoudige gehoorzaamheid.

Oecumene

Veel tijd heeft Bonhoeffer in de jaren dertig besteed aan zijn functie in de oecumenische beweging. De oecumene werd in Duitsland fel bestreden, ook door twee vooraanstaande theologen, Althaus en Hirsch. Zij noemden de oecumenische toenadering een verloochening van het Duitse lot en wezen elke deelname af. Op een conferentie van de Wereldbond werd uitgesproken, dat de oorlog als middel om conflicten te beslechten in tegenspraak is met de geest van Christus en zijn kerk. Op andere bijeenkomsten houdt Bonhoeffer lezingen en soms is hij ook voorzitter. Hij gaat nader in op de opdracht van de kerk. De kerk is er volgens hem niet voor zichzelf, maar voor de hele wereld en zal altijd concreet moeten spreken. Hij zegt onder meer: "De oorlog heeft om te kunnen bestaan idealisering en vergoddelijking nodig. Wij kunnen de oorlog niet beschouwen als behorend tot Gods ordening. De kerk kan niet anders dan de oorlog verwerpen". Maar hij verwijst ook naar de honger en de ongelijkheid in de wereld. "Er is een haat die gevoed wordt, er is de vernedering van zoveel mensen, zoveel extremisme en fanatisme". Volgens hem is het dwaze waanzin dat men zich tot de tanden bewapent om de vrede te waarborgen. Het kruis van Christus spreekt het oordeel uit over de oorlog en verkondigt de vrede. Daarmee brengt hij hetzelfde naar voren wat hij ook in zijn colleges in Berlijn benadrukt, namelijk de heerschappij van Christus, die niet rust op geweld. Opvallend is dat Bonhoeffer ook zegt, dat we het woord pacifisme niet moeten schuwen. Dat hoort ook bij het spreken van de kerk. Een belangrijke rol speelde Bonhoeffer op de conferentie in Fanö in 1934. Ook hier legt hij er de nadruk op: oorlog kunnen we niet beschouwen als een natuurwet. Hij legt duidelijk een verband met wat er in Duitsland gebeurt. De Wereldbond heeft als taak de vrede onder de volkeren te bevorderen. Elke oorlog is nu ongeoorloofd. Hij wijst daarbij ook op de vernietigingsmiddelen die in de oorlog worden gebruikt. Bonhoeffer heeft het over de kerk van de oecumene als hij zegt, "dat de volkeren blij worden omdat deze kerk van Christus haar zonen uit naam van Christus de wapens uit handen neemt, de oorlog verbiedt en zo de vrede van Christus uitroept over een razende wereld".

In het verzet

Het buitenlandse optreden wordt Bonhoeffer in zijn eigen land zeer kwalijk genomen. Bij de Deutsche Christen wordt hij gehaat, maar ook in zijn eigen Bekenkende Kirche zijn er velen die hem graag wat gematigder zien optreden. Zijn bevoegdheid om college te geven wordt hem al in 1935 ontnomen en het seminarie in Finkenwalde, waaraan hij leiding gaf, wordt in 1937 op bevel van de overheid gesloten. In 1939 komt de dreiging van een oproep tot militaire dienst wel heel dichtbij. De situatie is zo verhard, dat dienstweigering wordt gezien als landverraad en dat zou hem wel eens

het leven kunnen kosten.

Dat hij vertrekt hij naar Amerika kan dan ook worden gezien als een reddingsoperatie. Hij heeft er veel vrienden en zou in alle rust kunnen werken. Maar hij kan het niet, hij verlangt ernaar om bij zijn volk te zijn, om de verantwoordelijkheid en ook het lijden te delen. Daarom gaat hij terug. Door zijn vele contacten was hij al voor zijn vertrek op de hoogte van de plannen om een politieke omwenteling te bewerken. Familieleden en vrienden maakten deel uit van het verzet. Zijn zwager Hans von Dohnanyi was er sterk bij betrokken en had contacten met kolonel Hans Oster en andere militairen, die plannen beraamden voor een aanslag op Hitler. Het belangrijkste doel was de omverwerping van het bestaande regime door de uitschakeling van Hitler, en om daarna vredesonderhandelingen te openen met andere landen. Het ging om een einde aan de ellende in Duitsland en aan wat in andere landen werd aangericht, en om een rechtvaardige vrede te bewerken. Daarvoor werden internationale contacten gelegd, onder meer met de paus, Pius XII. Bonhoeffer werd er door zijn zwager bij betrokken. Hij was aanvankelijk eigenlijk meer adviseur dan deelnemer. Er speelden ook morele overwegingen. Velen die wel tegen het nationaalsocialisme waren stonden vanwege hun lutherse achtergrond toch aarzelend tegenover het verzet. De in de kerk geleerde "gehoorzaamheid" aan de overheid speelde een rol. De kern van het verzet zat in de Abwehr, de contraspionageafdeling van het Duitse leger. Bekende leiders waren admiraal Canaris en Oster. Bonhoeffer kwam in dienst van de Abwehr, mede om hem te beschermen. Als dienstweigeraar zou hij geëxecuteerd worden. Hij werkte als verbindingsman direct onder Canaris. Bonhoeffer had goede relaties met kerken in het buitenland en kon informatie doorgeven over de plannen. Een belangrijk contact daarbij was dat met de Engelse bisschop George Bell, die probeerde de regering in Londen te overtuigen. Dat bleek nog niet zo eenvoudig, men was helemaal gericht op oorlog als middel tot vrede. Bonhoeffer was ook betrokken bij de vluchtweg naar Zwitserland. Joden werden vermomd als spionnen van de Abwehr de grens over gesmokkeld. Over de plannen voor een aanslag zal veel overleg zijn geweest, maar het moest in het diepste geheim gebeuren. Daarom is er ook veel onbekend gebleven. We krijgen wel de indruk dat Bonhoeffer goed op de hoogte was en veel gesprekken voerde over de morele vragen. Misschien toch als een soort biechtvader van de direct betrokkenen. Zijn rol in het verzet heeft hij nooit gezien als een heldenrol. Voor hem was verzet van binnenuit de enige mogelijkheid om het massale bloedvergieten van de oorlog te voorkomen. Hierover heeft hij ook gesproken met Dr. Willem Visser 't Hooft in Genève, de Nederlandse gangmaker van de oecumenische beweging, die van veel op de hoogte was.

Bonhoeffer werd op 5 april 1943 samen met zijn zwager Hans von Dohnanyi gevangen genomen. Ze werden gezien als tegenstanders van Hitler, maar toen nog niet als samenzweerders. Ze waren op de hoogte van de plannen voor een aanslag. En het kwam er voor hen op aan, dat bij de verhoren niets aan het licht zou komen over deze plannen.

Na tien jaar

Er is wel een bijzonder document. Bij de jaarwisseling 1942/1943 schreef Bonhoeffer "Na tien Jaar". Het is een verantwoording van zijn ontwikkeling. Een paar citaten spreken voor zich als typering van de tijd: "De grote maskerade van het kwaad heeft alle ethische begrippen op losse schroeven gezet. Dat de duivel de gestalte aanneemt van het licht, van het goede, van historische noodzaak of sociale rechtvaardigheid brengt iemand uit onze zedelijke begripswereld volkomen in de war. Voor een Christen

die met zijn bijbel leeft is het de bevestiging van de onpeilbare slechtheid van het kwaad”.

Zijn gevoelens geeft hij ook weer met deze woorden: “Het is niet zo, dat het resultaat slechte daden of het gebruik van verwerpelijke middelen wettigt, maar evenmin kunnen we het resultaat beschouwen als een ethisch volkomen neutrale grootheid. Want het is niet te ontkennen, dat het resultaat, datgene wat in de geschiedenis bereikt wordt, de basis vormt waarop we verder moeten leven”.

Mijn indruk is dat Bonhoeffer hier iets laat zien van de morele overwegingen over het verzet. Sprekend is ook deze zin: “De laatste vraag is niet, hoe verlaat ik als held het toneel, maar hoe zal de volgende generatie verder leven”. Hij zag zichzelf niet als een held. Hij was er ook niet van overtuigd het goede te doen. Hij deed wat gedaan moest worden. Er moet in dit menselijk bestaan gehandeld worden, ook al is het soms een keuze tussen twee kwaden. “Wij waren de zwijgende getuigen van slechte daden, wij zijn door de wol geverfd, wij leerden de kunst te veinzen en te spreken met dubbele tong, ervaring maakte ons wantrouwig tegenover de mensen, we konden hun vaak niet vrijuit de waarheid zeggen, zware conflicten maakten ons murw, misschien zelfs cynisch – zijn wij nog bruikbaar?”

Tegen de valse religie

Bonhoeffer wordt opgesloten in Tegel, de militaire gevangenis van Berlijn, waar hij eerst alleen bezoek van familie mag ontvangen. Er ontstaat een uitgebreide briefwisseling. De eerste brief, geschreven 14 april 1943, is gericht aan zijn ouders: “Allereerst moeten jullie weten dat ik het goed maak”. Er volgen vele andere brieven. Ze zijn opgenomen in “Widerstand und Ergebung” (Verzet en Overgave). Daarin vinden we ook de aantekeningen over de verhoren. De bundel is samengesteld door zijn vriend Eberhard Bethge, met wie hij schriftelijk contact onderhoudt. Vanaf november 1943 is geheim briefcontact mogelijk via een bevriende bewaker. Op 18 december 1943 schrijft hij aan Bethge: “Ik geloof niet meer in mijn vrijlating”. In de brieven, die uit de gevangenis worden gesmokkeld spreekt Bonhoeffer niet over het verzet. Er mag van de aanslagplannen niets aan het licht komen. Maar het is wel duidelijk, dat het hem bezig houdt, ook dat de ervaringen zijn denken veranderen. Hij gaat anders denken over God, over geloof.

Hij zit al een jaar in de gevangenis als hij in brieven aan Eberhart Bethge probeert te verwoorden hoe zijn denken verandert. Hij zegt dat hij het goed maakt. Maar hij mist een gesprekspartner. Zijn inzichten zijn veranderd en hij denkt dat ook Bethge verbaasd zou zijn en zich zorgen zou maken “over mijn theologische opvattingen en hun consequenties”. Hij heeft de terreur van de valse religie aan den lijve ervaren. Hij heeft ook ervaren dat de kerken met de oude woorden niet opgewassen zijn tegen het kwaad. Ze hebben grotendeels gezweven. “Ik kom niet los van de vraag, wat het christendom of wie Christus op dit ogenblik voor ons eigenlijk is. De tijd dat je de mensen alles kon zeggen met woorden – theologische of vrome woorden – is voorbij en ook de tijd van innerlijkheid en geweten, kortom de tijd van de religie. Wij gaan een tijd zonder enige religie tegemoet. De mens, zoals hij op dit ogenblik is, kan eenvoudig niet langer religieus zijn”. Hij vraagt zich af: “Hoe komt het dat deze oorlog geen religieuze reactie oproept in tegenstelling tot alle andere oorlogen uit de geschiedenis? Heel het fundament wordt weggebroken onder het ons vertrouwde “christendom””. Het gaat niet om het behoud van de religie, maar om de vraag, hoe Christus Heer kan worden ook van een niet-religieuze wereld. “De vragen waar het om gaat zijn deze: wat betekent een kerk, een gemeente, een preek, een liturgie, een christelijk leven in een areligieuze wereld? Hoe spreken wij over God zonder religie, dus zonder

tijdgebonden vooronderstellingen van metafysica, psychologie, enz., enz.? Hoe spreken we "werelds" over God (misschien kunnen we er niet eens meer over "spreken" zoals tot nu toe), hoe zijn we christen op een "a-religieus-wereldse" manier, hoe zijn we "ek-klesia", uitgeroepen, zonder onszelf te beschouwen als religieus bevoorrechten maar integendeel als totaal behorend bij de wereld? Dan is Christus niet langer voorwerp van religie, maar iets heel anders. Hij wordt werkelijk Heer van de wereld" (brief uit Tegel 30.4.44).

Ook als de religie wegvalt zal er een plaats moeten zijn voor het "arcanum", voor cultus en gebed. Bonhoeffer brengt dit in verband met het onderscheid dat hij maakt tussen het laatste en het voorlaatste. Bij het laatste gaat het om de uiteindelijke bestemming, het doel met de mens en de wereld. Maar wij leven in het voorlaatste, in deze wereld met al zijn goed en kwaad. Hier zal de christelijke gemeente zichzelf moeten zijn zonder te vervallen in een religie die alleen maar gebruik maakt van de zwakheden van de mens. "Religieuze mensen spreken over God zodra hun menselijke kennis hen in de steek laat (vaak ten gevolge van denkluigheid) of zodra menselijke krachten te kort schieten. Het is altijd weer de deus ex machina, die ze laten opdraven als schijnoplossing voor onoplosbare problemen, of als kracht wanneer de mens te kort schiet".

Voor Bonhoeffer is de tijd voorbij, dat God kan worden aangeropen om daden van mensen te rechtvaardigen. Hij wil niet "angstig ruimte uitsparen voor God". In de moeilijke jaren hadden de mensen vaak een aparte ruimte voor de religie. Dat was een vlucht. Ondertussen konden ze het gruwelijke onrecht laten bestaan of negeren. Voor Bonhoeffer was het duidelijk, dat hij zelf geroepen werd tot daden. Hij noemt dat "het lot in eigen hand nemen". Daarom deed hij mee met het niet-religieuze verzet tegen de terreur. Dat deed hij als mondige mens, die moet leven in deze wereld "etsi deus non daretur", alsof er geen god bestond. Dat betekent zwijgen over God, maar niet volledig. "Ik zou over God willen spreken, niet aan de grenzen, maar in het centrum, niet bij zwakheid, maar bij kracht, dus niet bij dood en schuld, maar bij het leven en het goede van de mens. Aan de grenzen lijkt het me beter te zwijgen en het onoplosbare onopgelost te laten" (uit dezelfde brief en vervolgd in de brief van 5.5.44).

De doopbrief. Een totaal nieuwe situatie

We moeten ons weer bezinnen op de basiselementen van ons kennen. "Wat betekenen: verzoening en verlossing, wedergeboorte en heilige Geest, liefde voor de vijand, kruis en opstanding, leven in Christus en navolging van Christus? Deze begrippen liggen zo ver van ons af, dat we er bijna niet meer over durven praten. In de overgeleverde woorden en handelingen vermoeden wij iets volkomen nieuws, iets revolutionairs, maar we kunnen het nog niet bevatten of onder woorden brengen". Dat schrijft hij in de doopbrief aan zijn petekind, mei 1944. Bonhoeffer grijpt in deze brief vooruit naar de tijd dat de oorlog voorbij zal zijn. Niets zal dan meer hetzelfde zijn. We gaan een tijd van grote veranderingen tegemoet. Hij spreekt van een revolutionaire tijd. De wereld is grondig overhoop gehaald. Er zal een nieuwe generatie opstaan. Voor zichzelf en zijn generatiegenoten vraagt hij zich af: "zijn we nog bruikbaar?". "Onze generatie zal niet tot taak hebben nog eens "grote dingen te zoeken", maar onze ziel te redden uit de chaos, ze te behoeden als het enige dat wij als buit konden wegdragen uit het brandend huis". De ziel, dat is de kern, de bron of de inspiratie, moet echter bewaard blijven, want "uit haar kracht zullen jullie (jongeren) een nieuw en beter leven ontwerpen en bouwen". Hij signaleert nog eens hoe alles in de storm van het geweld hem als het ware bij de handen is afgebroken. "Wij dachten, dat wij slaagden

in het leven door redelijk te zijn en het goede te doen en als beide faalden, zagen wij geen mogelijkheden meer open. Ook in de historische ontwikkeling hebben wij telkens weer het belang van het goede en redelijke overschat". Er is een duidelijk perspectief. De kerk is veel te lang bezig geweest met zichzelf. "Onze kerk, die in deze jaren gevochten heeft voor zelfbehoud alsof ze een doel was op zich, is niet in staat het verlossende woord te brengen aan deze wereld en de mensen. Daarom moeten de oude woorden wel hun kracht verliezen en verstommen. Ons christen-zijn zal in deze tijd bestaan uit slechts twee elementen: bidden en onder de mensen het goede doen. Elk denken en praten en organiseren van christenen moet herboren worden uit dat bidden en dat doen". De kerk is in de smeltkroes "en iedere poging om haar voortijdig weer een machtige organisatie te geven, zal een vertraging betekenen in haar verandering en zuivering". Maar er komt een dag "dat er weer mensen geroepen worden om zo Gods Woord te spreken dat de wereld erdoor verandert en zich vernieuwt. Het zal een nieuwe taal zijn, volkomen a-religieus misschien maar bevrijdend en verlossend als de taal van Jezus. De mensen zullen ontsteld zijn maar zich gewonnen geven aan haar kracht. Een taal van een nieuwe rechtvaardigheid en waarheid, een taal die de vrede verkondigt tussen God en de mensen en de nabijheid van zijn Rijk. Die dag komt, maar "tot die tijd zal de zaak der christenen verborgen zijn". Misschien niet meer zo groots en massaal als wij gewild hebben, "maar er zullen mensen zijn die bidden en het goede doen en wachten op Gods uur".

Zonder God als werkhypothese

Bonhoeffer moet in de gevangenis geweten hebben van de plannen voor een aanslag op Hitler. Hoe concreet hij op de hoogte was is niet helemaal duidelijk. Wel is hij op de hoogte gekomen van het mislukken van de aanslag op 20 juli 1944. In de dagen daarvoor is hij sterk emotioneel bezig met de godsvraag. Hij probeert de tijd te duiden als een ontwikkeling die leidt naar de autonomie van de wereld. De godsvraag komt dan opnieuw aan de orde. Er is geen weg terug naar het kinderland. Het gaat om de "laatste redelijkheid". "En we kunnen niet redelijk zijn, als we niet erkennen dat we in de wereld moeten leven, "etsi deus non daretur". En dat erkennen wij voor God. God zelf dwingt ons dit te erkennen. Zo brengt onze mondigheid ons tot de waarachtige kennis van onze situatie tegenover God. God doet ons weten dat wij moeten leven als degenen, die hun leven inrichten zonder God. De God, die met ons is, is de God die ons verlaat. De God die ons in de wereld doet leven zonder de 'werkhypothese god', is de God voor wiens aangezicht wij staan. Voor en met God leven wij zonder God". Hij wijst dan weer naar Christus, naar het kruis. Het kruis is het teken ervan dat God zich uit de wereld laat terugdringen. Zo alleen, in deze volstrekte machteloosheid, is Hij met ons. Dat vraagt een nieuwe taal. "Wie a-religieus over God wil spreken, moet zo over hem spreken dat de goddeloosheid van de wereld niet wordt verhuld, maar juist wordt blootgelegd. Juist dan zal een verassend licht op de wereld vallen. De mondige wereld is goddelozer en daarom misschien dichter bij God dan de onmondige wereld" (brieven van 16.7.44 en 18.7.44).

Op 21 juli schrijft hij aan Bethge een heel persoonlijke brief. Hij spreekt daarin ook over successen en mislukkingen. Over zijn geloof zegt hij, "dat je pas leert geloven als je midden in de aardseheid van dit leven staat; als je er volledig vanaf ziet iets te maken van jezelf ... als je aards leeft, dus met alle taken en problemen, successen en mislukkingen, met alle ervaringen en twijfels; want dan geef je je helemaal over aan God, dan neem je niet meer je eigen lijden maar Gods lijden in de wereld au serieux, dan waak je met Christus in Gethsemane". We voelen hierin de spanning van deze dag.

Na de mislukte aanslag, wetend dat dit ook voor hem het einde kan betekenen schrijft hij: "Iets heel anders: niet alleen de daad, ook het lijden is een weg tot vrijheid. Als men lijdt ligt de bevrijding hierin dat men zijn aangelegenheid geheel uit handen durft te geven en durft te leggen in Gods handen. In die zin is de dood de bekroning van de menselijke vrijheid" (brief 28.7.44). Hij is in deze periode veel met de dood bezig, zich ervan bewust dat zijn aandeel in het verzet bekend zal worden. Dat blijkt ook uit losse gedachten en gedichten: "Op weg naar de vrijheid is de dood het slotfeest". Maar hij noemt deze gedachten ook "pretentieuze wijsheden". Hij wil niet meegaan met de gedachte van een goddelijk of kosmisch plan, hij gelooft ook niet in een goddelijk ingrijpen. Het is de mens zelf die zin geeft aan zijn bestaan, die in de concrete situatie zijn keuzen maakt en doet wat gedaan moet worden. Dat is de moderne ontwikkeling, waarin godsdienst niet meer allesbepalend is. En toch ... in zijn persoonlijk leven staat God centraal, niet als de almachtige, de god van ingreep, maar wel als initiatief van liefde.

In dezelfde tijd ontstaat ook een schets voor een boek dat hij na de oorlog wilde schrijven. Dat boek zou moeten gaan over de mondigheid van de mens in een "god-loze" wereld, dat is een wereld waarin God nauwelijks meer een rol speelt. De mens wordt teruggeworpen op zichzelf. "God" als werkhypothese, als stoplap bij ons falen, is overbodig geworden. Hij zag een ontwikkeling, begonnen in de dertiende eeuw in de richting van de autonomie van de mens. Men gaat zich realiseren dat de wereld op alle terreinen leeft volgens eigen wetten. Sindsdien heeft de mens "geleerd alle grote problemen zelf op te lossen zonder terug te vallen op de 'werkhypothese God'. Het blijkt dat alles ook zonder 'God' gaat en even goed als vroeger. God wordt steeds verder uit het leven teruggedrongen. Hij verdween uit de wetenschap, nu verdwijnt Hij ook van het algemeen menselijk vlak".

Zowel in het katholicisme als in het protestantisme beschouwt men deze ontwikkeling als anti-christelijk. Men kan er niet mee uit de voeten dat de wereld zich bewust is geworden van zichzelf en zich beweegt volgens eigen wetten. We moeten een andere weg gaan, die van de erkenning van de mondigheid. "De aanval van de christelijke apologetica op de mondigheid van de wereld vind ik zinloos, onfatsoenlijk en onchristelijk". Bonhoeffer wil schrijven over Christus en de mondig geworden wereld, en dat niet als een tegenstelling, maar als een opdracht. Christen zijn betekent: menszijn. De mondigheid behoort daar bij. Bekering is niet het opgeven van het wereldlijke, maar zich laten meenemen in een Messiaans gebeuren.

Het einde

Bonhoeffer werd in oktober 1944 overgebracht naar de Gestapogevangenis in de Prinz Albrechtstrasse. Dat betekent dat hij toen verdacht werd van directe betrokkenheid bij het verzet. Er waren weinig contactmogelijkheden en over de verhoren weten we weinig. Wel heeft hij daar nog bezoek gehad van Maria von Wedemeyer, zijn verloofde. En er zijn enkele brieven bewaard van en aan zijn ouders. Later werd hij overgebracht naar het kamp Buchenwald. Toen was al over zijn lot beslist. Op 9 april 1945 werd Dietrich Bonhoeffer in het kamp Flossenburg ter dood gebracht. Het is dezelfde dag dat ook Canaris en Oster worden vermoord, evenals zijn zwager Hans von Dohnanij. Zijn broer Klaus werd twee weken later ook vermoord. Het gebeurde allemaal in het zicht van de bevrijding.

Dat zovelen slachtoffer werden was te danken aan verraad. Het was Otto Ernst Remer, een hoge militair en officier van de wacht, die onraad rook en meewerkte aan de arrestaties. Na de oorlog werd Remer een gangmaker van de neonazi's. Hij deed er alles aan om Bonhoeffer en de andere samenzweerders als landverraders te

brandmerken en te voorkomen dat hun naam ooit met ere zou worden genoemd. Op een verkiezingsbijeenkomst verklaarde hij: "Deze samenzweerders zijn deels in hoge mate landverraders geweest, die door het buitenland werden betaald. De tijd zal komen waarin men van schaamte verzwijgt behoort te hebben tot de 20ste juli". Er waren gelukkig andere geluiden. De Engelse bisschop Bell, een goede vriend van Bonhoeffer, ging voor in een herdenkingsdienst, waarin hij sprak over het verzet van de gelovige in de naam van God tegen de aanval van de boze. Het was de hartstocht voor gerechtigheid die hem en zovele anderen samenbracht. In de Duitse kerk had men aanvankelijk moeite met rol van Bonhoeffer. Men wilde hem erkennen als politiek martelaar, maar vermeed aanvankelijk hem te zien als christelijk en kerkelijk martelaar. In 1952 is er in Braunschweig het zogenoemde Remerproces gevoerd waar theologen als Hans Iwand en Ernst Wolf hebben beargumenteerd, dat je ook met een beroep op Luther kon meewerken aan een aanslag op Hitler. Het zal de redenering zijn geweest die ook Bonhoeffer heeft gevolgd in zijn rol als adviseur. In die tijd keurden veel Duitsers de aanslag af. Een Beierse bisschop weigerde nog in 1953 bij een herdenking aanwezig te zijn. Maar gelukkig kwam daarin verandering. Het is vooral Eberhard Bethge geweest die de gedachtenis aan zijn vriend Dietrich Bonhoeffer recht heeft gedaan. Hij legde de nadruk op de "hartstocht voor gerechtigheid" die Bonhoeffer en zijn vrienden bezielde.

Het is moeilijk om een verhaal over Bonhoeffer zinvol af te sluiten. Het is duidelijk dat hij zelf zijn deelname aan het verzet niet zag als een heldenrol. Openlijk protesteren paste ook beter bij hem. Hij deed mee in de overtuiging, dat alles gedaan moest worden om verder onheil in de wereld te voorkomen. Al ver voor het uitbreken van de oorlog was hij overtuigd pacifist en dat is hij altijd gebleven. In zijn werk voor de Wereldbond sprak hij zich fel uit tegen elke oorlog en tegen de oorlogsvoorbereiding. En in zijn betrokkenheid bij het verzet was hij uit op vrede. Wat er gebeurt in de wereld kunnen we niet een goddelijk of kosmisch plan noemen. Het is in deze mondige geworden wereld niet anders dan mensenwerk. Ook het verzet tegen bepaalde ontwikkelingen is de verantwoordelijkheid van mondige mensen. In die tijd geloofden veel mensen dat oorlog behoort tot de orde van de dingen en soms zelfs door God gewild is. In de tijd van de oecumenische conferenties legde Bonhoeffer er al de nadruk op dat oorlog niet behoort bij een natuurlijke orde of bij een goddelijk plan. In zijn brieven uit de gevangenis heeft hij dit uitgewerkt. Span God niet voor de kar van de daden en plannen van de mens. Dan krijg je de situatie dat God wordt ingevoerd waar de mens in kennis en in daden tekort schiet. De god van het geweld is de god van de religie, de deus ex machina die ingrijpt. Dan klinkt bij geweld de kreet "in Gods naam" en worden onzinnige daden gerechtvaardigd. Bonhoeffer onderkende het religieuze karakter van de daden van de nazi's. Het gebeurt steeds weer dat daden van geweld worden gerechtvaardigd met een beroep op een hoger, soms goddelijk plan. Bonhoeffer heeft ook het verzet niet willen kenschetsen als het doen van Gods wil. Ook dat is mensenwerk. Soms moet er gekozen worden, maar verklaar de eigen keuze niet tot het absoluut goede of tot Gods wil. En blijf toch maar bidden en doe onder de mensen het goede wat gedaan moet worden.

Harry Zeldenrust, januari/maart 2024

* Over het leven van Bonhoeffer is veel geschreven. Tamelijk recent en veel door mij geraadpleegd is de biografie van Ferdinand Schlingensiepen: Dietrich Bonhoeffer 1906-1945. De vertaling is van Gerard Dekker en Gerard den Hertog, Utrecht 2017. De brieven uit de gevangenis zijn vele malen uitgegeven

en vertaald. Door mij is gebruik gemaakt van: Dietrich Bonhoeffer: Verzet en Overgave. Nieuwe Editie. Nederlandse vertaling, Baarn 1972. Eberhard Bethge, die de eerste uitgave van de brieven verzorgde nam ook de verantwoordelijkheid voor de Neuausgabe, waarop deze vertaling is gebaseerd. Gerard den Hertog las een eerdere versie van mijn bijdrage en leverde waardevolle aanvullingen, waarvoor ik hem zeer erkentelijk ben.

hz